

ՖՐԱՆՑ ՎԵՐՖԵԼԻ ԳԻՐՔԸ

ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈԳԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ

(Միքայէլ Կիւրճեանի, Տիկին Վ. Արշարունիի եւ Վահան Թէֆէեանի յօդուածներուն շուրջ խորհրդած ութիւններ) :

«Ֆրանց Վերֆելիի գրքին առթիւ» տիտղոսաւոր յօդուածի մը մէջ զոր վերջերս հրատարակեց Գաշիւրէի Արեւ օրաթերթը, Միքայէլ Կիւրճեան — որուն կիրթ գրչին՝ ծուլութեան չըջանէ մը յետոյ՝ տարիէ մը ի վեր աշխոյժ ու բեղուն զարթումը հաճոյքով պէտք է ողջունել — այն կարծիքը կը յայտնէր թէ «Հայ ժողովուրդին ճակատագիրն եղած է՝ սկիզբէն մինչեւ ալսօր՝ անբախտութիւնը» եւ թէ հին ու նոր ժամանակներուն մէջ եթէ ունեցած ենք ազէտներ — ու գրեթէ միայն ազէտներ է որ ունեցած ենք՝ ըստ իրեն — «ատոնք հետեւանք եղած են ոչ թէ մեր ցեղային թերութեանց, այլ մեր ծննդակից անբախտութեան», ու այս թէզին իրր փաստ մեր վերջին ժամանակներու պատմութենէն կը բերէր երկու օրինակ, որ երկուքն ալ դէպքերուն իրականութեան համապատասխան կերպով չէին ներկայացուած: Յօդուածին երկրորդ կէտին մէջ, Կիւրճեան կը հարցնէր թէ Հայուն այդ «սեւ ճակատագիրը» անսրբազրելի՞ է, եւ այդ հարցման կը պատասխանէր հաւատաւոր ու լաւատես պարբերութիւններով, ուր ի վեր կը հանէր ազէտն վերապրող մէկ միլիոն Հայերու «Ռորհ. Հայաստանի մէջ Ռուսիոյ բարեկամութեան ու պաշտպանութեան շնորհիւ խաղաղ ու ապահով գոյութիւնը» եւ Վերֆելիի Մուսա Տաղի ֆառասօրեակը՝ Հայը փառաւորող հոյակապ վէպին երեւումը, որոնց մէջ ան կը տեսնէ մեր

«զարաւոր անբախտութեան» վերջ գտնելու մօտ ըլլալուն, մեր խոժոռ ճակատագրին «մօրուի դէմքին մայրականի փոխուելու» տրամադրութիւն մը ցոյց տալուն ապացոյցը:

Այդ յօդուածը, որուն մէկ կէտին լիովին համաձայն եմ, բայց որուն մէջ յայտնուած ընդհանուր տեսութեանց, հիմնական դադափարներուն համամիտ չեմ, առիթ տուա Տիկին Վերֆելիի Արշարունիին՝ նոյն Արեւին մէջ հրատարակելու յօդուած մը ուր կը պաշտպանէր Կիւրճեանի թէզին ներհակ թէզը, յայտարարելով թէ մեր «նաւարեկութեանց» պատճառը «անբախտութիւնը» չէ, «փոթորիկը» չէ, այլ «ղեկավարին անփորձութիւնը կամ տգիտութիւնը», եւ օրինակ կը բերէր մեծ պատերազմի միջոցին Կիլիկիոյ մէջ Ֆրանսական կառավարութեան եւ Հայ ժողովուրդի միասին կազմած ծրագրի եւ միասին սկսած զործակցութեան (Հայկական Լեզէոն, Ֆրանսական հովանաւորութեան տակ Հայ Տէրութիւն) ձախաւեր վախճանը, որուն պատասխանատւութիւնը կը վերադրէր Հայ Լեզէոնի կամաւորներուն ինչ ինչ թերութեանց եւ Հայ քաղաքականութեան վարիչներու զործած սխալներուն: Տիկին Արշարունիի այդ յօդուածին, որուն ըստ իս հիմնական դադափարը ճիշդ է, բայց որ կը պարունակէ մանրամասնութեան անճշդութիւններ, — Վահան Թէֆէեան, զարմանալի յօդուածով մը որ երեւցաւ նոյնպէս Արեւին

մէջ, պատասխանեց, «առասպել» հռչակելով այն իրողութիւնը, — որ դժբաղդարար անհերքելի եւ բազմապատիկ փաստերով ապացուցանելի իրողութիւն է, — թէ հայ ազգային քաղաքականութեան վարիչները «Ֆրանսայի կոնակ դարձնելով Ամերիկայի հոգատարութիւնն ուզած եւ ատով վշտացուցած են Ֆրանսան որ առանց ատոր պատրաստ էր հոգատարութիւնն ընդունելու Կիլիկիոյ հետ նաեւ Հայաստանի»:

Մեր ազգի անցեալի ու ներկայի պատմութեան ճշգրիտ ծանօթացման ու ճիշդ մեկնաբանման, ուրեմն եւ մեր ժողովուրդի ազգայնապատմութեան լաւագոյն պատրաստման տեսակէտով, կենսական կարեւորութիւն ունին այն հարցերը որ յարուցուած են վերոյիշեալ երեք յօդուածներուն մէջ: Բերելու համար անգամ մը եւս իմ համեստ նպատակ այդ հարցերու լուսարանման ազդեղութիւնը դործին, կ'ուզեմ մանրամասն ու փաստացի յօդուածաշարքով մը ըսել հոս ինչ որ գիտեմ եւ ինչ որ կը մտածեմ ատենց մասին, մանաւանդ որ առաջին հարցով երկար տարիներէ ի վեր անընդհատ լով, բաւական ճիշտ ու ճշգրիտ տեղեկութիւններ ունիմ ատենց վրայ, եւ որոշ պարտականութիւն մըն ալ կը ծանրանայ վրաս՝ դիտցածս ըսելու, որպէս զի մեր յաջորդ սերունդները աւելի դիւրաւ մեր երէկուան պատմութեան այդ շատ կարեւոր էջին մէջ զանազանել կարենան իսկական «առասպել» իսկական իրողութենէն եւ որպէսզի մեր այդ երէկուան պատմութեան, ու մեր դարաւոր պատմութեան, իմաստասիրութիւնը աւելի ճիշդ բանաձեւելու համար յենարան մը եւս կարենան գտնել այս աշխատութեան մէջ:

Կիրճեանի յօդուածին մէջ կայ մէկ կէտ մը, ինչպէս ըսի, որուն համաձայն եմ. այն է թէ Վերֆէլի վէպը խորապէս ուրախառիթ դէպք մըն է, մեծ ու բարերար իրողութիւն մըն է հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ, ո՛չ ամէն տեսակէտով աննախընթաց՝ իրր հայանպաստ արտայայտութիւն, այլ իրր հայ դիւցազնական

սղբերգութենէն ներշնչուած հօր վէպ՝ հանձարեղ զրադէտի մը կողմէ գրուած, եւ իրր արտակարգ տարածում ունեցող հայապաշտպան գործ, իրապէս աննախընթաց: Դիտել տուած եմ արդէն՝ Անահիտի մէջ եւ այլուր՝ թէ չգտնուեցաւ դեռ հայ զրադէտ մը որ, Արովեանի եւ Բաֆֆիի, Մերենցի ու Թիկատինցիի արժանաւոր յաջորդ, 1915ի հայկական տուամը՝ իր անօրինակ ստեղծմի համապատկերին եւ իր հերոսական դիմադրութեանց բացառիկ բայց տարօրինապէս գեղեցիկ էջերուն մէջ՝ լիովին արտայայտէր: Համաստեղի Սպիտակ ձիււորը որ այնքան աղուոր ու առոյգ դուխներով սկսած էր եւ որ կը յուսայինք թէ պիտի յանգէր ճիշդ այդ մեծ նիւթին արտայայտման ճիշդ մը, թույցաւ տարտղնեցաւ յաջորդ զլուխներուն մէջ եւ վերջ ի վերջոյ մնաց անաւարտ: Օչական այդ ճիշդ փորձեց Մնացորդաց մեծ վէպին մէջ, բայց ան ալ իր այդ գործը, որ ունէր շահեկան կամ ուժեղ մասեր, ծանրաբեռնեց բուն նիւթէն դուրս չափազանց շատ — ու չափազանց երկար ու մանրակրկիտ նկարագրուած — բաներով, ու նոյնպէս գործը թողուց անաւարտ: Եւրոպացիներէն, տանիմաբացի Տիկին Ինկա Նալպանտեանի Եղբորդ արիւնը կը պոռայ վէպը, համիտեան չըրջանի հայկական տուամէն ներշնչուած, յարգելի գործ մըն էր, որ, Ժօրժ Պրանտէսի մէկ ներբողալից յօդուածին արժանացած, սքանախանական երկիրներուն մէջ յաջողութիւն գտած եւ բաւական տարածում ունեցած էր, բայց իրր զրական գործ՝ Վերֆէլի հսկայ երկիրն հետ համեմատութեան չի կրնար դրուիլ: Օրիորդ Փօլ Հանրի Պորտոյի Տրապիզոնցի Անքաւաւը ազնիւ ու սրտաշարժ փորձ մըն էր 1915ի հայկական մարտիրոսութեան ահագնութիւնն ու հայ հայրենասիրական երազներուն ու պայքարներուն գեղեցկութիւնն արտայայտելու, եւ անոր քանի մը մասերուն մէջ — ինչպէս այն ամբողջ սքանչելի դուխը որ տարագրութիւնը նկարագրուած է եւ որուն նմանը դեռ Հայ մըն ալ չէ գրած — երեւան կուգար փափուկ եւ տոհմիկ տաղանդ մը. բայց գործը ունէր թոյլ մասեր, հերոսուհիին հոգեբանութիւնը՝ հակասական տարրերով էր կազմուած ու վերջին

գլխուն մէջ մանաւանդ՝ անհարադատ կամ ան-
ներդաշնակ կերպով էր պարզուած: Վսեմ նիւթ
մը աղնուօրէն արտայայտելու այդ գովելի
փորձն ալ ունեցաւ Թրանսայի մէջ որոշ յաջո-
ղութիւն, Լուի Պերթրանի եւ Հանրի տը Բէն-
եիէի պէս մեծ դրագէտներու ներշնչեց դրուա-
տալից յօդուածներ, բայց հեռու կը մնայ այն
բարձրութենէն ուր հասած է Վերֆէլի խորա-
թախանց, լայնաշունչ, բողմատարը գործը:
Թէ ինչքան հարադատ ու լիակատար կերպով
Վերֆէլ ըմբռնած է հայկական տոամիւն ներ-
քին նշանակութիւնը եւ մույլ գեղեցկութիւնը,
թէ ինչպիսի բարձր հանճարով եւ խորունկ
սրտով այդ տոամը երգած ու մեկնարանած է
իր վէպին մէջ, թէ քսանէ աւելի լեզուներու
թարգմանուած եւ հարիւր հազարաւոր օրի-
նակներով աշխարհիս ամէն կողմէ տարածուած
այդ վէպը ի՞նչ անսահման ծառայութիւն մըն
է մեր ժողովուրդի վարկին եւ անոր ազգային
դատին մատուցուած, ատիկա ես ինքս ըսած եմ
արդէն յօդուածներու՝ ինչպէս եւ հեղինակին
ի պատիւ Փարիզ տրուած ճաշկերոյթին արտա-
սանած ճառիս մէջ, եւ ուրախ եմ տեսնելով
որ Կիւրճեան նոյն խանդավառ գոհունակու-
թեամբ եւ սքանչացումով ու նոյն խանդակաթ
երախտադիտութեամբ կ'արտայայտուի այդ
կոթողական գործին հանդէպ:

Համաձայն չեմ սակայն իր յօդուածին
հիմնական թէզին, որու համեմատ մեր ժողո-
վուրդը անբախտ ծնած է, անբախտ եղած է իր
պատմութեան ծագումէն մինչեւ այսօր, եւ իր
բոլոր ձախողութեանն ու աղէտները ոչ թէ իր
թերութեանց, այլ միմիայն իր անբախտու-
թեան հետեւանք են:

«Աշխարհի ամենէն զժբախտ ժողովուրդը
եղած ենք սկիզբէն ի վեր, կը գրէ: Տխուր
փառք: Այս անկիւնէն եթէ դիտենք մեր ազգին
պատմութիւնը, ի՞նչպէս կը լուսաւորուի անի-
կա: Աւելի քան մեր թերութիւնները, այնքան
մարդկային որքան ցեղային, մեղ կործանած է
մեր ծննդակից անբախտութիւնը, որուն ապա-
ցոյցներն ու նշանները պէտք չունիմ մինչեւ
հին ժամանակներուն մէջ փնտռելու: Միայն
19րդ դարէն մինչեւ 20րդ դար, քանի՜ անգամ-
ներ մօտեցանք Աւետեաց երկրին ու չկրցանք

ներս մտնալ: Թուսթուրք պատերազմին ատեն,
անգլիական կայսերապաշտութիւնը Տիգրայէ-
լի մէջ անձնաւորուած, վիժեցուց հայաբնակ
նահանգներուն ազատագրումը: 1914ին, մեծ
պետութեանց կողմէ վերջապէս պարտադրուած
բարենորոգումները գործադրուելու վրայ են,
եւրոպացի քննիչները Թուրքիա կը ժամանեն.
ու կը պայթի մեծ պատերազմը...: Զինադա-
դարէն վերջ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանը
կը ստեղծուի. հօր տէրութիւններ իրարու
ձեռքէ կը խլեն անոր հոգատարը ըլլալու պա-
տիւր: Մուսթաֆա Քեմալ մը երեւան կուգայ
եւ ամէն ինչ կը կորսուի...:»

Մեր ժողովուրդի մանրակրկիտ, փաստա-
ցի եւ լիակատար պատմութիւնը դեռ չէ
գրուած (ու ատ ալ հետեւանք է ոչ թէ «ան-
բախտութեան», այլ մեր մէկ թերութեան,
վասնզի մեր բանասէրները, մեր հմուտ Միա-
բանութիւնները մանաւանդ, որ դիւրութիւն-
ներ ալ ունին, ուրիշ ամէն աշխատանքէ ա-
ռաջ՝ այդ էական գործը ի կատար հանելու
պէտք էին ցարդ նուիրած ըլլալ իրենց ջանքերը:
Բայց ինչ որ դիտենք՝ օտար եւ հայ ստոյգ ազ-
բիւրներու — եւ արժէքաւոր ու լուրջ մասնա-
կան ուսումնասիրութեանց — համեմատ, ցոյց
կուտայ մեզի որ մեր ժողովուրդը, եթէ չէ ու-
նեցած երկարատեւ քաղաքական ու դինտորա-
կան լայնատարած, աշխարհակալ գորութիւն,
ունեցած է սակայն իր մեծութեան (նոյն իսկ
դինտորական ու քաղաքական մեծութեան)
չըջանները, ոչ երկարատեւ, բայց մարդկային
քաղաքակրթութեան տեսակէտով նշանակա-
լից. մեր հայրենիքի «նախահայկական» ըս-
ուած նախկին բազմադարեան չըջանին, մեր
երկրին մէջ բնակող ժողովուրդներու խումբը,
որ դեռ «հայ ազգը» չէր, կազմած է մէկէ աւելի
մեծ ու զօրեղ պետութիւններ, որոնք առա-
ջաւոր Ասիոյ ամենէն քաջ, ուժեղ ու զարգա-
ցած պետութիւններէն եղած են. այդ մեծու-
թիւնը ստեղծողները դեր «հայ ազգը» չէին եւ
հայերէնէն տարբեր լեզու մը կը խօսէին, բայց
մենք անոնց ալ ժառանգորդներն ենք, «հայ ազ-
գ»ին կազմութեան մէջ անոնք ալ իրենց բաժի-
նը, իրենց խոշոր բաժինը դրած են, մենք իրա-

ւունք ունինք անոնց ալ ներկայացուցած ար-
ժէքը, անոնց ստեղծած ուժն ու մեծութիւնը
իրը մեր հին պատմութեան մէկ մասը, առաջին
մասը, համարելու: Բուն հայկական պատմու-
թիւնը սկսելէն ետքը, Հայաստանը՝ առաջին
երկար շրջանի մը՝ Աբեմենեան պարսիկ հսկայ
կայսրութեան մէկ բարդաւած, հարուստ, ու-
ժերով լի, իր յատուկ նկարագիրն ունեցող,
մինչեւ աստիճան մը ինքնավար մէկ նա-
հանգը կը կազմէ, յետոյ, Մակեդոնացի Աղեք-
սանդըն յաղթահարուած Աբեմենեան պարսիկ
այդ կայսրութեան փլատակներուն վրայ նոյն
աշխարհակալին ձեռքով հիմնուած յոյն կայս-
րութեան եւ զայն շարունակող Սելեւկեան պե-
տութիւններուն իշխանութեան ներքեւ որոշ
ինքնավարութիւն պահող քանի մը հայ իշխա-
նապետութիւններու պատկերը կ'ընծայէ. բայց
Արտաշիսեան հարստութեան օրով, ան արդէն
զուտ հայկական քաղաքական ու զինուորական
մեծ զօրութեան մը կը հասնի. նախ Մեծ Հայ-
քի եւ Փոքր Հայքի երկու անկախ Հայ պետու-
թիւններն են որ կը ստեղծուին, յետոյ Մեծն
Տիգրանի ձեռքով այդ երկու պետութիւնները
կը միանան միակ մեծ Հայաստանի Տէրութեան
մը մէջ, որ հայ բանակի ուժովը զբաւուած բաղ-
մաթիւ փոքր-ասիական երկիրներով տարա-
պայմանօրէն կ'ընդարձակուի եւ պահ մը Առա-
ջաւոր Ասիոյ գերադաս պետութեան գիրքը
Պարթեւներէն կը յափշտակէ: Ատրկա փառա-
հեղ էջ մըն է մեր հին պատմութեան: Եւ այդ
Հայ մեծ պետութիւնը, նոյն իսկ աշխարհի մե-
ծագոյն քաղաքական եւ զինուորական զօրու-
թեան՝ Հռոմէական զօրութեան բաղխելով
պարտուելէն ալ յետոյ, դեռ բաւական ատեն՝
Հռոմէացւոց հարկատու, բայց ինքնուրոյն ու
զօրեղ պետութեան մը հանգամանքը կը պահէ:
Քանի մը դար տեւող այդ հայ մեծ զօրութիւնը
մենք դեռ ընդհանրապէս իր արժէքով չենք
զնահատեր ըստ բաւականի, որովհետեւ այդ
իսկ պիտի բաւէր որպէսզի չըսէինք թէ «սկիզ-
բէն ի վեր մեր ցեղը եղած է աշխարհի ամենէն
զօրախոս ժողովուրդը»:

Հայ Արշակունեաց քանի մը դար տեւող
չըլճանին, եթէ Հայաստան չէ եղած այնքան

զօրեղ պետութիւն մը որքան Պարսիկ Սասան-
եանը մէկ կողմէ եւ Հռոմէական - Բիւզանդա-
կանը միւս կողմէ, եղած է՝ մէկ դարէն աւելի
ատեն՝ հաշուի դրուելիք քաղաքական եւ զի-
նուորական ուժ մը, զոր իր երկու դրացի մեծ
պետութիւններէն իւրաքանչիւրը կը քանար
օգտադործել միւսին դէմ, եւ ան ունեցած
է իր յաջող ու փայլուն բոլորները, մինչեւ որ
երկու դրացի պետութիւնները համաձայնած
են զայն իրենց միջեւ բաժնելու համար: Այդ
փլուզումէն յետոյ, որուն միակ պատճառը ա-
նիշխանութիւնը կարելի չէ համարել, այլ եւ՝
զանազան արտաքին պատճառներու հետ՝ մեր
ժողովուրդին հատուածամոլութիւնը, կեդրոնա-
խոյս եւ իրերամարտ ուժերու բաժնուած ըլ-
լալը, զօրեղ յարակցութիւն, ցեղային ընդդա-
կան սերտ համերաշխութիւն ու կարգապահու-
թիւն հարկ եղած չափով չունենալը, — այդ
ծանր աղէտէն եւ անոր յաջորդող արարական
արշաւանքի աւելի ծանր փորձանքէն յետոյ, նո-
րէն մեծ արժանիք է որ մեր ժողովուրդը ցոյց
է տուած՝ վերականգնելով ինքնավար Հայաս-
տան մը՝ քաղաքականապէս ու հողային տարա-
ծութեամբ սահմանափակ, բայց քաղաքակրթա-
կան տեսակէտով ա՛յնքան թանկագին, Բագրա-
տունեաց ձեռքով Շիրակի նահանգին մէջ ու
չըմտալայքը, Արծրունեաց ձեռքով Վասպուրա-
կանի նահանգին մէջ: Ատկից ետքն ալ, նախ
Սելւոքեանց, յետոյ Մոնկոլ Թաթարներու ա-
հեղ ու աւերիչ արշաւանքներէն ետքը, Կիլիկիոյ
մէջ՝ Ռուբինեանց ու Հեթումեանց ղեկավա-
րութեամբ նոր Հայաստան մը ստեղծելը եւ
երկու դար պահելը, Սաչաղրաց զիւցաղներզու-
թեան մէջ առաջնակարգ դեր մը խաղալը, ու
նոյն ատեն՝ Մեծ Հայքի մէջ Վրաց ու Հայոց
զօրքերուն գլուխ անցնող Իւանէ եւ Զաքարէ
Երկայնարագուկ քաջարի սպասալարներուն ղե-
կավարութեամբ՝ Թամար վրացի չնորհազեղ ու
մեծահոգակ դշխոյին օրով՝ հայ - վրացական
ընդարձակ ու զօրեղ պետութիւն մը ստեղծելն
ու Մեծ Հայքի մէկ ստուար մասը մահմետա-
կաններու լուծէն ազատելը, հայ ցեղին համար
փառքի էջեր կը կազմեն: Աւելցուցէք ատոնց
վրայ այն մեծապանծ բաժինը որ հայ ցեղին

է Բիւզանդական Կայսրութեան պատմութեան հօգորադոյն շրջանին սխրագործութեանց մէջ, եւ կը տեսնէք որ Հայ մը իրաւունք չունի այսօր ելլել զրելու թէ «մենք աշխարհի ամենէն դժբախտ ժողովուրդը եղած ենք սկիզբէն ի վեր»:

Ատկից զատ, մեր ժողովուրդի անցեալին ու ներկային բախտաւոր կամ անբախտ եղած ըլլալը վճռելու համար ինչո՞ւ նկատի ունենալ միմիայն քաղաքական ու զինուորական գորութեան չափը կամ անոր ատենուան մը համար անկումը, ինչո՞ւ անտեսել այդ ժողովուրդին արժէքը քաղաքակրթական տեսակէտով: Այս ժողովուրդը որ Ե. դարուն մեր երկու հսկաները -- Մեսրոպ եւ Սահակ -- արտադրած է եւ անոնց ու իրենց մեծատաղանդ աշակերտներուն ձեռքով՝ հոյակապ կատարելութեան մը հասցուցած է իր ստեղծած նուրբ, ճոխ, կորովի, ներդաշնակ լեզուն, աշխարհիս գեղեցկագոյն լեզուներէն մին, այս ժողովուրդը որ ճարտարապետութեան մէջ յատուկ ոճ մը կերտած եւ անոր ազդեցութիւնը տարածած է օտար բազմաթիւ երկիրներու վրայ, որ մանրանկարչութեան, դարդարուեստական քանդակագործութեան, եկեղեցական ու ժողովրդական երաժշտութեան մէջ ինքնագործ եւ զմայլելի գեղեցկութիւններու ծնունդ տուած է, որ «Սասնայ Շուերու» վեհաշունչ, խորիմաստ ժողովրդական գիւցաղներգութիւնը ստեղծած է, որ իր հին ու նոր բանաստեղծներու այլապան, փարթամ ու մեծազին հոյլով -- որուն նմանք քիչ ժողովուրդ ունի -- համամարդկային քնարերգութեան ամենէն խորազգաց, հրապուրիչ ու հօր մէկ գլուխը շարադրած է, այս ժողովուրդը որ իր վերջին ահաւոր աղէտներէն եւ ուժերու անօրինակ կորուստներէն յետոյ, թէ՛ Սփիւռքի իր տարտղնածութեան մէջ եւ թէ՛ կովկասեան փոքրիկ կէս-ինքնավար թանկազին Հայաստանին մէջ, կը հաշուէ առաջնակարգ տաղանդով ճարտարապետներ, նկարիչներ, երաժիշտներ, արձանագործներ, բեմադրիչներ, գերասաններ, բանաստեղծներ, գրողներ, դիտուններ, ուսուցիչներ, որոնց ոմանք համաշխարհային համբաւ ունին եւ այլք

պիտի ունենան այդպիսի համբաւ երբ իրենց գործը ծանօթացուի, այդպիսի ժողովուրդ մը ինքզինքը «սկիզբէն ի վեր աշխարհիս ամենէն դժբախտ ժողովուրդը» հռչակելով ամենախոշոր սխալ գործած կ'ըլլայ: Պէտք չէ մոռնալ որ Թուրքը եթէ զինուորական մեծ ցեղ է, քաղաքապէտ ցեղ է եւ աշխարհակալ ժողովուրդ է եղած, ունի սակայն լեզու մը որ համեմատութեան իսկ չի կրնար դուրի մեր ոսկեզարեան հոյակապ լեզուին, նոյն իսկ մեր այժմեան յղուած ճապուկ աշխարհաբարին հետ, չունի կոմիտասի կամ Թօրամանեանի, Իտկար Շահինի կամ Մարտիրոս Սարեանի, Ռուբէն Մամուլեանի կամ Յակոբ Գիւրջեանի, Թամանեանի, Սպենդիարեանի եւ ասոնց նման գեռ այնքան ուրիշ մեծատաղանդ արուեստապէտներու նոյն իսկ մօտեցող մտաւորական ուժեր: Մեծահանճար Սինան խալֆան, զոր Թուրքը կ'ուզէ իւրացնել, ոչ միայն ցեղով՝ անտարակուսելիօրէն՝ Հայ էր, այլ եւ իր ճարտարապետական գործերը հայկական ոճին աւելի մօտ են քան բիւզանդականին, ոչինչ ունենալով թրքական: Իսկ Թուրք բանաստեղծները, Ֆիղուլիէն զատ, որ Թուրք չէր (ցեղը՝ անյայտ) եւ որ պարսկերէն, արաբերէն ու թուրքերէն գրած է եւ իսկական մեծ բանաստեղծ է, — բազդատութեան չեն դուրի մեր հին ու նոր մեծ քերթողներուն հետ:

Եւ ինչո՞ւ չնկատել նաեւ հպարտութեամբ որ զուիցերիացի պատուական ժողովուրդը շատ արժանիքներ ունի, բայց իր դրացի օտար երեք ազգերուն լեզուն է որ կը խօսի եւ կը գրէ. Սուրիացին ու Լիբանանցին՝ իրենց ցեղային լեզուն լքած՝ օտար ցեղի մը՝ Արաբին՝ լեզուովը կ'արտայայտուին. Պելճիքացուց կէսը Փրանսերէնն ունի իրեն արտայայտութեան գործիք, միւսին բարբառը, Փլաման լեզուն, գեռ նոր կը սկսի կազմուիլ ու յղուիլ իրր գրական գործիք: Հայը ատոնց եւ գեռ ուրիշ բաւական թուով փոքր ժողովուրդներու վրայ՝ ունի քաղաքակրթական տեսակէտով որոշ առաւելութիւններ: Ընդ չէ այս բոլորն անտեսել ու մեր պատմութեան ճախրող էջերը միայն նկատի ունենալ, մեզ միմիայն անբախտա-

Թեամբ մարդկութեան մէջ յատկանշուող ժողովուրդ մը յայտարարել եւ ելլել բաւ թէ Վերֆիլի դրքին երեւումովը եւ Խորհ. Հայաստանի հաստատումովն է որ բախտը առաջին անգամ ըլլալով կը ժպտի հայ ազգին:

Օրինակները զոր Կիւրճեան մէջըրեւած է մեր ժողովուրդի երէկուան պատմութենէն՝ իբր աւոր «անբախտութեան» ապացոյց, ճիշդ ներկայացուած ու ճիշդ մեկնարանուած չեն:

1878ի ուս - թուրք պատերազմէն յետոյ, եթէ Տիգրաւէլի՝ Անգլիոյ բոլոր քաղաքական ղեկավարներուն հետ՝ բրիտանական պետութեան շահերը պաշտպանելու համար՝ Թուրքիոյ կազմը կը բռնէր, Թրքահայաստանի դրաւուած նահանգներէն ուս բանակը դուրս հանել կուտար, եւ ի փոխարէն Կիպրոսը կը ստանար: Թուրք պետութիւնը աւելի քան երեք Ռուսիոյ դէպ ի Միջերկրական յառաջիադացման դէմ պատուար եւ իրեն ղինակից կը դարձրնէր, աւտիկա մեր «անբախտութեան» հետեւանքով չէր, այլ որովհետեւ տրամաբանական էր որ անգլիական ղիւանապիտութիւնը այդպէս պէտք է վարուէր: Ինչ որ տրամարանական չէր, եւ ոչ թէ մեր անբախտութեան, այլ մեր քաղաքապետական տկարութեան հետեւանք էր, մեր Պատրիարքարանի եւ անոր Պերլին դրկած պատուիրակութեան ընդգրկած թաքթիքն էր. ան փոխանակ թաքուն կերպով ջանալու Ռուսիան ունենալ ղլխաւոր պաշտպան Թրքահայաստանի դատին, փոխանակ աշխատելու որ դրաւող ուս ղորքերը չհեռացուն Թրքահայաստանէն՝ նախ քան Հայոց խնդրած վարչական ինքնօրինութեան՝ կամ ղէթ լուրջ եւ երաշխաւորուած բարենորոգմանց՝ իրականացումը, կը փարէր անգլիական քաղաքականութեան, անկից յուսալով ինչ որ ան չէր կրնար տալ. եւ առ ալ բաւական չհամարելով, ան Թրքահայաստանի դատը կը ղրկէր օգնութենէն այն մեծ ուժին, որ Նուպար փաշան էր, Նուպար փաշան որ չափաւոր, իմաստուն, հեռատես բարենորոգմանց ծրագիր մը իմրաղրած էր եւ պատրաստ էր ղայն անձամբ Պերլին երթալ Վեհաժողովին առջեւ պաշտպանել՝ եթէ Պատրիարքարանը ղինքը հրաւիրէր այդ ղերը կտտաբելու իբր պատուիրակը:

Պալքանեան պատերազմներու միջոցին (1912-13) ճիշդ է որ մենք արղիւնք մը ստացանք, բարենորոգմանց ծրագիր մը՝ վերածուած, բայց ղարձեալ իրական առաւելութիւններ պարունակող, եւ որ պիտի ղործաղրուէր (ինչ որ այդ նահանգներուն մէջ ապրող Հայութեան համար բարերար պիտի ըլլար ու ապագայ վարչական ինքնավարութեան մը պիտի կրնար թերեւս հոգը պատրաստել) եթէ մեծ պատերազմը չպայթէր: Սակայն, այդ արղիւնքը մենք ստացանք ոչ թէ որովհետեւ մեր «անբախտութիւնը» բոպէ մը ղաղբեցաւ մեղ հարուածելէ, այլ որովհետեւ մեր թերութիւնները կանգ առին այդ միջոցին, առաջին չըջանի խարխափումներէն եւ փոխաղործ անհասկացողութիւններէն յետոյ՝ մեր ղրեթէ բոլոր հատուածները, — ղէթ ղլխաւորները, — միացան՝ միւսնոյն քաղաքականութեան մէջ, եւ Ազգ. Պատուիրակութեան շուրջ բոլորուելով օղնեցին անոր որ այդ քաղաքականութեան համեմատ ղիմումներ կատարէր: Փոխանակ թէ՛ Ռուսին, թէ՛ Թուրքին եւ թէ՛ Քուրդին ղէմ կուտելու յիմար քաղաքականութիւնը շարունակելու, ըմբռնեցին որ Թրքահայաստանի դատին մէջ ու եւ է արղիւնքի հասնելու համար՝ բոլոր վեց պետութեանց, բայց է՛ն առաջ ջանալու էինք սահմանակից Ռուսին աջակցութիւնը ունենալ. այդպէս ալ ըրին եւ հասան արղիւնքի:

Իսկ մեծ պատերազմը, եթէ յանկարծ պայթելով՝ իբր անակնկալ մը, չքացուց Պալքանեան պատերազմներու միջոցին մեր վստակած արղիւնքը եւ պատճառ եղաւ հայ ժողովուրդի պատմութեան մեծագոյն աղէտին, նոյն առեւ սակայն մեր ժողովուրդին առջեւ բացաւ (մէկ կողմէն Կովկասեան Հայաստանի մէջ, միւս կողմէն Կիլիկիոյ մէջ) կարելիութիւնը 1914ի բարենորոգմանց ծրագիրէն շատ աւելի կարելու արղիւնքի մը, ղէպ ի անկախութիւն ղիմող ինքնավար տէրութեան մը կազմութեան: Այդ կարելիութիւններէն մին, Կովկասեան Հայաստանինը, իրականացաւ արտաքին ղէպերու օղնութեամբ (ոչ թէ «Միացեալ եւ անկախ Հայաստանն է որ իրականացաւ», ինչպէս կը

դրէ Կիւրճեան, ան՝ թղթի վրայ միայն ծրագրուեցաւ եւ այնպէս ալ մնաց), եւ սակայն՝ կարգ մը ներհակ դէպքերու ազդեցութեան տակ, եւ մեր ալ շարք մը սխալներուն հետեւանով, կորսնցուցինք անոր հողամասին կէտը, զոր կրնայինք անշուշտ պահել եթէ Հայաստանի կառավարութիւնը՝ յոյսը դուր տեղ Դաշնակիցներուն վրայ դնելու տեղ՝ Խորհրդային Ռուսիոյ կառավարութեան հետ փութար համաձայնութեան դալ, իր պահանջկոտութեամբ եւ «հաւասարէ հաւասար» բանակցողի սէզ ձեւերով (Տիկին Վ. Արշարունի հող լիովին իրաւունք ունի) քեմալիստ թուրքերուն դործը դիւրացնելով իր Կարսեան աղէտին կազմուելուն ու ընդլայնելուն չնպաստէր: Իսկ թէ Կիլիկեան ծրագիրը ինչո՞ւ եւ ինչպէս անէացաւ, առ ալ պիտի ցոյց տամ երբ Թէքէեանի յողումին քննութեան անցնիմ: Ճիշդ չէ Կիւրճեանի այն Փրագը ուր կ'ըսէ թէ «հօր տէրութիւններ իւրարու ձեռքէ կը խլէին անոր հողատար ըլլալու պատիւը», բայց ճիշդ է որ եղաւ բոպէ մը՝ զինադադարին անմիջապէս յաջորդող շրջանին, ուր երկու տէրութիւն, Ֆրանսա եւ Իտալիա, տրամադիր էին Հայաստանի, (միացեալ Հայաստանի, ամբողջական Հայաստանի) տէրութեան հողատարութիւնը ստանձնելու, եթէ Հայ ժողովուրդը անոնցմէ մէկուն հողատարութիւնը խնդրէր եւ Հաշտութեան Վեհաժողովին ներկայանար ցանկութիւն յայտնելով որ այդ տէրութիւնն ըլլար Հայաստանի հողատարը, բայց հայ ժողովուրդը՝ իր Զախմախիչ մեծամասնութեամբ՝ Ֆրանսան ձեռնտու չգտաւ, Իտալիան բացարձակապէս արհամարհեց, եւ ամերիկեան հողատարութեան ցնորքին ետեւէն վաղեց, որով եւ մնաց բոլորովին ձեռնուռայն, մինչեւ որ նշմարեց, կամ գէթ արտասահմանեան հայ հայրենասէրներու մէկ մասը նշմարեց եւ ըմբռնեց, որ մեր հայրենի մեծածաւալ հողերէն գէթ մէկ փոքր բաժինին համար դէպքերը տրուել էին հողատար մը յանձին Խորհրդային Ռուսիոյ, կամ աւելի ճիշդ՝ Խորհրդ. Միութեան, եւ այդ հողատարին, հակառակ իր պակասութեանց, մեծ արժէքը գնահատողներուն վերջինը չեմ եղած եւ չեմ ալ մինչեւ այսօր:

Մեր «անբախտութեան» հետեւանքով չէ որ Մուսթաֆա Քեմալ մը չունեցանք, ոչ ալ Իսմէթ փաշա մը, որոնք անտարակոյս զինուորական եւ քաղաքական մեծ ղեկավարներ են, ոչ ալ թուրքերուն «բախտաւորութիւնն» է պատճառ որ անոնց կորակոր պարտութեան վաղորդայնին՝ իրենց մէջէն այդպիսի մարդիկ ելան: Թուրքը, պէտք է ընդունիլ, զինուորական ու քաղաքագիտական մեծ յատկութիւններով օժտուած ցեղ մը եղած է դարերէ ի վեր, եւ այդ յատկութիւններով օժտուած ըլլալուն համար է որ ան բիւզանդական կայսրութեան տիրեց, հիմնեց աւելի ընդարձակ կայսրութիւն մը եւ դարերով պահեց զայն: Իսմէթի մը կամ Մուսթաֆա Քեմալի մը զուտ թուրք ցեղէ չըլլալն ալ հակառակ ապացոյց մը չէ ատոր. թրքացած օտարացեղներ են ատոնք, որոնցմէ նախկին դարերուն մէջ ալ գտնուած են, բայց որոնք ապրած, խորհած, գործած են իբր թուրք, օգուտին համար այն թուրք պետութեան զոր զուտ թուրքեր հիմնած են եւ զոր զուտ թուրքեր են՝ ամենամեծ մասամբ՝ որ ընդլայնած են եւ յետոյ պահպանած են դարերով: Քեմալի, Իսմէթի եւ իրենց ընկերներուն երեւան գալը եւ անոնց չուրջ թուրք երիտասարդութեան հաւաքուիլն եւ արիարար կոուիլն ու եւրոպական այս կամ այն տէրութիւնէն ալ նոյն ատեն ամենաճարտար ու խորագէտ դիւանագիտութեամբ օգտուիլը՝ բնական երեւոյթ մը կրնայ թուիլ՝ թուրքերու դարաւոր պատմութիւնը աչքի առջեւ բերողներուն համար: Ու չմոռնանք որ Քեմալներուն ու Իսմէթներուն դործը մեծապէս դիւրացաւ՝ Գերմանիոյ եւ իր բոլոր զաշնակիցներուն յաղթող եւ իրենց մրցակցական փոքրօրի շահագէտ, կարճատես դատումներուն յաղթել չկրցող զաշնակից դիւանագէտներու իրարու դէմ լարած զոռելի էնթրիկներուն չնորհիւ, ու նաեւ շնորհիւ մեր ալ գործած սխալներուն: Ու ինչպէս որ թուրք միջավայրէն՝ ճգնաժամային բոպէներուն՝ Քեմալներու եւ Իսմէթներու երեւան գալը դարձանալի չէ եւ «բախտաւորութեան» նշան չէ, այլ բնական երեւոյթ, նոյնպէս եւ հայ ժողովուրդէն այդպիսի դէմքեր յառաջ չգալը բնական է, թէեւ ցաւալի, բնական՝ ո-

բովհետեւ Մեծ Հայքի մէջ տասը դարէ ի վեր, Կիլիկիոյ մէջ վեց դարէ ի վեր քաղաքական անկախութիւնը բոլորովին կորսնցուցած, հողերու ընդարձակ տարածութեան մը վրայ՝ իր հայրենիքին մէջ ու փոքր-ասիական եւ այլ օտար երկիրներու մէջ՝ ցրուած, այլացեղ հոծ տարրերու մէջտեղը՝ փոքրամասնութիւն կազմող, զինաթափ եղած, ստրուկ աշխատաւորի կեանքին դատապարտուած ժողովուրդի մը մօտ, որ նոյն իսկ իր հին անկախութեան օրերուն՝ հատուածամոլութեան ցաւն ունէր, կարելի չէ համերաշխութեան, համախոհութեան, կարգապահութեան, քաղաքական բռնադղի, ինչպէս եւ մարտական կորույթի ու յանդրդնութեան յատկութիւնները դարգացած գտնել:

Նորէն՝ իր երկրի լեռնական մասերուն մէջ (Սասուն, Զէյթուն, Ղարաբաղ, եւն.) Հայք իր հին տոկուն ու արի զինուորական ցեղի նկարագրէն բան մը պահած էր, եւ իր արիւնին մէջ այդ դարաւոր աւանդութիւնը գտնուելուն համար է որ երբ իր մէկ հատուածը մահմետական տիրապետութենէն անցաւ ուս քրիստոնեայ ազգին տիրապետութեան տակ եւ պետութեան բոլոր միւս տարրերուն պէս զինուորական ծառայութեան կանչուեցաւ, իսկոյն տուաւ լաւ զինուորներ եւ նշանաւոր զօրավարներ: Նոյնը ապացուցին եւ համաշխարհային պատերազմի առեւժն՝ մեր երիտասարդները որոնք կամաւոր դրուեցան եւ որոնց կարելիութիւնը տրուեցաւ իրր զինուոր մարդուելու եւ իրենց մարտական յատկութիւնները ցոյց տալու: Ժողովուրդին մեծ մասը, սակայն, դարերով զինուորական ծառայութենէն հեռու պահուած, ղէնք զործածելու վարժութիւնը կորսնցուցած էր եւ իր հին առնական նկարագիրը պահելու հնարաւորութիւն չէր ունեցած: Նոյնը եւ աւելին քաղաքացիական բնազդին համար, զոր չէր կրնար դարգացած պահել ցրուած ու գերի ժողովուրդ մը (օտար միջավայրերու մէջ ի յայտ եկած, օտար ազդեցութիւններու տակ դարգացած եւ օտար պետութեանց ծառայութեան մէջ իրենց քաղաքացիական տաղանդը ցոյց տուած քանի մը Հայերու բացառիկ պարզան հակառակը չէ որ կ'ապացուցանէ):

Անցնելէ առաջ Թէքէեանի յօդուածին, կ'ուզեմ սա ալ ըսել թէ համաձայն չեմ նաեւ Կիւրճեանի յօդուածին այն հատուածին ուր փառաբանելու համար Վերֆէլի գիրքը, անկից առաջ հայ ազգը ճանչցնել ու սիրցնել ձգտող կամ անոր դատը պաշտպանող բոլոր հրատարակութիւնները վար կը դարնէ: «Հայանպաստ փրփականտը, կը գրէ, երբեք այսպիսի գլուխդործոց մը չէր արձանագրած: Եղած էին հարիւրաւոր հրատարակութիւններ, Հայերու եւ օտարներու կողմէ կատարուած. ոչ մէկը ունեցած է «Մուսա-Տաղ»ի արժէքը, հոչակը եւ ծաւալումը, միջակ կամ առ Խաւսէն երկրորդական տաղանդի զործեր էին ամէնքն ալ. մինչ մեր դժբախտութենէն՝ երկու աշխարհահոյակ դրագէտներ, Լօթի եւ Ֆառէր, իրենց գրիչովը ջանացած են աւարտել մեզ կոտորող եւ աւերող սուրին եւ հուրին չարազէտ զործը: «Մուսա Տաղ»ը եղաւ մեր հանդիսաւոր թէկե ու ժնացած ի պատիւ վերակոչումը (réhabilitation) ապշած եւ սքանչացած ազգերու ատեանին առջեւ: ... «Մուսա Տաղ»ը կարգացող Եւրոպացիները այլ եւս չպիտի հաւատան «նապաստաններու ժողովուրդի առասպել»ին զոր Լօթիներ փորձեցին տարածել»:

Հայ ազգը՝ ներկայ չըմանին, համատարած խարանիչ դատապարտութեան մը ենթարկուած չէր մնար, որպէսզի պէտք ունենար ի պատիւ վերակոչման: Համիտեան վայրագութիւնները հայ ժողովուրդին ղէմ եւ այս վերջնոյն մղած պայքարը՝ սուրով ու գրիչով՝ իր դատը պաշտպանելու համար, մեծ պատերազմի առեւժն հայ բազմահազար կամաւորներու մէկ քանի ճակատի վրայ ցոյց տուած դադափարապաշտ արիութիւնն ու անձնագոհութիւնը, ազգային դատի մը համար մէկ միլիոնէն աւելի Հայերու նահատակուելը, Վանի, Շապին-Բարահիսարի, Ուրֆայի եւ Ճէպէլ-Մուսայի զիջադնական դիմադրութեանց նկարագրադրութիւնները՝ անգլիական Կապոյտ Գրքին, Ամերիկեան Նիւ Իսթի եւ Զուիցերիական Հայասիրական Քօմիթէի ինչպէս եւ հայ Պատուիրակութեանց հրատարակութիւններուն եւ մեծանուն Եւրոպացիներու ճանոհուն եւ յօդուածներուն մէջ, եւ հայ հին ու նոր մշակոյթի արժէքը ճանչցնելու համար եւ

րոպացի ու հայ բանասէրներու եւ գրագէտներու աշխատանքները՝ հայ ժողովուրդը արդէն իսկ դարձուցած են աշխարհի ամենէն համակրելի եւ յարգելի ժողովուրդներէն մին՝ ու եւ է քաղաքակիրթ երկրի մէջ, զոնէ բնութանիին մօտ (հասարակ ժողովուրդը արդէն, գրեթէ ամէն երկրի մէջ, ի՞նչ գիտէ ընդհանրապէս օտար ազգերու մասին, կտոր փրդուճ սխալախառն տեղեկութիւններէ կատ)։ Շատոնց է որ վերջ գտած է այն արհամարհական, անճիշդ ու անիրաւ կարծիքը զոր ընդհանրապէս օտարները Արեւմուտքի մէջ ունէին հայ ժողովուրդի մասին։ Ժխտական բացառիկ երեւոյթները որ դեռ մերթ ի յայտ կուգան՝ սակաւաթիւ են։ Իսկ «նապաստակներու ժողովուրդ»ի բանաձեւը, զոր Լօթի մէջտեղ նետեց Պալքանեան պատերազմի առաջին շրջանին, թուրք բանակի չարաչար պարտութիւնը հայ «վախկոտ», «փախչող», «նապաստակահօդի» զինուորներու այդ բանակին մէջ նոր ընդունուած ըլլալովը եւ որպէս թէ անոր մէջ կազմալուծման, տկարութեան տարր մը կազմելովը բացատրելով, այդ զրպարտական բանաձեւը իսկոյն իր հերքումը գտաւ ոչ միայն Պօղոս Նուպար փաշայի մէկ գեղեցիկ գրութեամբ որ նոյն թերթին մէջ (էֆօ տը ֓արի) կը հերքէր այդ անարդար ամբաստանութիւնը, այլ նոյն իսկ Լօթիին ուղղուած նամակով մը որով թուրք բարձրաստիճան սպաներ թուրք բանակի հայ զինուորներուն քաջ ու կարգապահ ընթացքը կը գովէին, Լօթիի տրուած տեղեկութեանց սխալ ըլլալը կը յայտարարէին, նամակ զոր Լօթի՝ յետո կոչում ընող երկրորդ յօդուածով մը՝ ստիպուեցաւ հրատարակել։

Եթէ Կիւրճեան գրած ըլլար «Հայանպաստ փրփականոր երբեք այսպիսի գրական բարձր արժէք ունեցող վէպ մը՝ հանրածանօթ եւրոպացի գրագէտի մը ձեռքով գրուած»՝ չէր արձանագրած, ճիշդ բան մը պիտի ըսած ըլլար։ Բայց բոլորովին սխալ է թէ թուրքերը պաշտպանող աշխարհահօշակ Լօթի եւ Ֆարէր գրագէտներուն զիմացը, Հայերս միջակ կամ երկրորդական եւրոպացի գրողներ միայն ունեցեր ենք մեր ժողովուրդը համակրելի ցոյց տուող եւ անոր գատը պաշտպանող։ Ի՞նչ է՝ նախ՝

արժէքը Լօթիի թրքասիրական վէպերուն չնչին։ Կեղծ եւ անմաքուր գրականութիւն մըն են ատոնք։ Իր լաւագոյն գործերը, անոնք որ իր սրտէն ըղիած են, ատոնք չեն ապահովապէս։ «Աղիատէ» կարծեցեալ թրքուհիին, որ Լօթիին սիրահարուեր էր՝ ըստ այդ վէպին, թրքուհի եղած չըլլար յետոյ հաստատուեցաւ, ու չար (այսինքն ճամարտախօս) լեզուներ նոյն իսկ ըսին թէ այդ օտարացեղ էակը կին ալ չէր...։ Գալով Լէ Տէգանշանքէ վէպին, այն չարահայտ խաղը զոր մէկ քանի Փրանսուհիներ խաղացած են Լօթիին, հիմայ ամենքին յայտնի է։ Այդ ամբողջ վէպը գրուած է հիմնուելով նամակներու վրայ զոր այդ Փրանսուհիները թրքուհի ձեւանալով ուղղած էին Լօթիին։ Ֆարէրին ալ վիպասանի արժէքը իր թրքասիրական վէպերուն մէջ չէ որ կը յայտնուի։ Ատոնց մէջ ալ՝ թրքասիրական էջերը խախտու են, յարգարուած, չափազանցուած, ու Արեւելքի ոչ — թուրքերուն մասին իր զրպարտական անարդական հատուածները՝ տգէտ, գուհիկ ու ապուշ։

Այդ երկու գրագէտները յօդուածներով ալ պաշտպանած են թուրքերը (եւ իրենց արժանաւայել պատասխանը ստացած են՝ մերթ՝ հայ կամ Փրանսացի գրողներէ՝ փարիզեան կարեւոր պարբերականներու մէջ։ Երկուքին ալ այդ կարգի վէպերն ու յօդուածները մէկ սանթիմի արժէք չունեցան մեծ պատերազմին վերջերը Փրանսայի մէջ երեւան եկած հակաթուրք եւ հայասիրական բուռն զգացման դէմ, ու ետքէն ալ, եթէ Փրանսական զիւանադիտութիւնը նորէն թուրքիոյ մօտենալ որոշեց (ու մինչեւ ցարկ կը շարունակէ այդ ճամբուն մէջ), վստահեղէք որ Լօթիի եւ Ֆարէրի վէպերն ու յօդուածները ատոր մէջ ու եւ է աղդեղութեան բաժին չունին, — ինչպէս որ Վերֆէլի վէպին անգլիական թարգմանութեան ամենալայն տարածումը անգլիախօս երկիրներու մէջ՝ արդելք չեղաւ որ թուրքը «սիրաչափ» քաղաքականութիւնը Անգլիոյ մէջ այս վերջերս անգամ մը եւս տիրապետող դառնար եւ նախկին թաղաւորը Խուրրա Բ. մինչեւ անգամ ընէր ինչ որ անգլիացի ու եւ թաղաւոր չէր բրած ցարկ, այն է երթալ թուրքիոյ տեսակ մը նոր ձեւով վեհապետին՝ Մուսթաֆա Բեմալին՝ ոտքը, թուրք-

քիոյ հանդէպ Անգլիոյ ջերմ «բարեկամութիւնը» անոր ցոյց տալու, Իտալիոյ նորածաւ կայսերապաշտութեան դէմ Թուրքիոյ, ինչպէս եւ Յունաստանի, Պուլկարիոյ, Եռեօսլաւիոյ, դաշնակցութիւնը ապահովելու համար: Նոյն վէպին խաւերէն թարգմանութիւնն ալ արգելք չեղաւ որ իտալական դիւանագիտութիւնը, Ֆրանսականին ու անգլիականին հետ նոյն մարդին մէջ մրցելու համար, եթովպիան կլլելու եւ անարեւել զօռար չըջանին՝ Թուրքին հետ «եօրս երթալու», անոր երկրին մէջ իր շահերն ուրիշ ձեւով ապահովել ջանալու համար, թուրք կառավարութեան հետ «սիլիբիլիի» մտնէր:

Այդ վէպին Ֆրանսերէն թարգմանութեան յառաջարանը դրեց Լօթիի ու Ֆարէրի ազդեցութեան տակ թրքաւէր դարձած եւ իր մէկ միջակ վէպին մէջ Հայր զրպարտող ու Թուրքը շողոքորթող տղեկ բաներ դնելէ յետոյ հիմայ ազնուօրէն իր սխալը ճանշնալով զայն դարձանել ուղող փիէր Պրնուան. արդ այդ թարգմանութեան հրատարակուելէն եւ մէկէ աւելի կարեւոր թերթերու մէջ մեծապէս դրուատալից յօդուածներով մեկնարանուելէն ետքը, Ֆրանսական դիւանագիտութիւնը կը շարունակէ աշխատիլ Թուրքիան իրեն բարեկամ պահելու եւ եթէ կարելի ըլլայ զինակից դարձնելու, եւ կը ճզնի՝ Արեւստանտէթի սանճագի փշալից հարցին մէջ թէ՛ Սուրիացիները զժողո՛ւ չձգելու, թէ՛ վրդովուած Հայերը ապահովելու եւ թէ՛ Թուրքերուն չափով մը զոհացում տալու զօռարալուծելի հարցը լուծելու ձեւ մը գտնել: Քաղաքականութեան մէջ, ազդերու, տէրութիւններու շահերն են որ առաջնորդ կը հանդիսանան զեկավարներուն ու գործերուն (ուրիշ հարց որ այդ զեկավարները մերթ ճիշդ չեն տեսներ իրենց երկրին շահը եւ կը կատարեն գործեր թէ՛ անխելք եւ թէ՛ անազնիւ): Պրական կամ այլ ձեւով փրփականտը ունի անշուշտ իր դերը, որ կարեւոր է՝ տկար ու կեղեքեալ ժողովուրդներու եւ նոյն իսկ հօր ազդերու համար, բայց պայմանով որ այս կամ այն մեծ տէրութեան շահերուն համընթաց ըլլայ այդ փրփականտը եւ ոչ թէ ներհակ, երբ տկար, կեղեքեալ ու մաքաւող

ժողովուրդի մը փրկութիւնը կախում ունի՝ իր ղեմադրելու, պայքարելու եւ տեսելու ներքին ուժէն զատ, այս կամ այն մեծ տէրութեան միջամտութենէն:

Դառնալով հայանպաստ փրփականտին, երբ ժողովուրդ մը՝ ինչպէս մերը՝ ունեցեր է բարեկամութիւնը Անաթոլ Ֆրանսի, Փօլ Ատանի, Էմիլ Վերհարնի, Սեյրինի, Բոլֆորի, Քլեմանտյի, Կորքիի պէս դրողներու, Կլատսթընի, Տընի Քոչէնի, Ալպէր տը Մէօնի, Ժոսէսի, Փէնլըվէի, Պրայսի, Լուծծաթթիի, Թաքէ Եօնէսքուի, Եորկայի պէս բարձր եւ ազնիւ քաղաքական մարդոց, Թարտիէօի, Ռընէ Փինոնի, Օկլեսթ Կովէնի, Փիէր Պերնիւսի պէս վեհօգի հրապարակագիրներու, երբ ան իր ճամբուն վրայ գտեր է Ստիգոյսկի մը, մեծանուն պատմարան զեղարուեստից պատմութեան, որ այս ճարտարագետութեան թանկարժէք ինքնատուրիւնն ու տարածուն ճառագայթումը փաստող իր երկհատոր կոթողական գործը արտադրած է, աշխարհահռչակ լեզուարան Անթուան Մեյիէ մը որ մեր ոսկեղինիկ լեզուին հոյակապ զեղեցկութիւնը ա՛յնքան լաւ ըմբռնած ու բացատրած է, Կիւսթաֆ Շլօնպէրթէ մը որ իր Բիւզանդական Դիւցազնեքուքեան երեք հատորներուն մէջ ի վեր հանած ու տարփողած է բիւզանդեան կայսրութեան մէջ հայ ցեղին ի յայտ բերած հերոսական դէմքերու մեծագոյններէն մէկ քանին եւ դրուատած է անոր հաւաքարար ալ՝ իրր զինուորական ուժ՝ կատարած քաջարի ու կենսական դերը, Կապրիէլ Միլէ մը, Շարլ Տիլ մը, Լուի Լալուս մը, Ամեոէ Կասթուէ մը, հանրածանօթ հեղինակաւոր մասնագէտներ որ հայ կերպարուեստներու, հայ երաժշտութեան արժէքը պանծացուցած են, կամ Փրոֆ. Նիքոլա Եորկա մը ու մանաւանդ Ռընէ Կրուսէ մը որ՝ առաջինը՝ իր Սորպոնի այնքան շահեկան ու նորաբեր դասախօսութեանց մէջ, երկրորդը՝ իր եռահատոր մագիստրական գործին մէջ, Սաշակրաց քանի մը դար տեսող դիւցազնեքուքեան մէջ Կիլիկեան հայ թագաւորութեան կատարած ամենակարեւոր դերը մատնանիշ ըրած են ու այնքան մանրամասն, փաստացի եւ ուժեղ կերպով ինչքան Հայ մը զեռ չէր ըրած, երբ այդ ժողո-

վերջին աջակցութիւնն ունեցեր է յայտնի ուսումնաստեղծ եւ քննադատ Վալերի Պրիստֆի մը որ հայ բանաստեղծութեան նուիրեց խոշոր հատոր մը, անոր հին ու նոր լուսագոյն էջերէն հաւաքածուի մը ուսերէն խնամեալ թարգմանութիւնը պարունակող, ներածութեամբ մը ուր ան այդ բանաստեղծութիւնը կը համարի — մանաւանդ մեր միջնադարեան տաղասացներու քնարերգութիւնը — զեղեցկագոյններէն մին որ աշխարհի վրայ երեւցած ըլլան, երբ հայ դատը սիրտը դրաւ եւ Կարտինալ Մերսիէի, Մոնսէյնէօր Թուէի պէս վեհաշուք ղէմքերու, որ զայն պաշտպաններ են ամենալսեմ տողերու մէջ, այս բոլորէն՝ եւ զեռ ասոնց պէս ուրիշ իրողութիւններէ՝ յետոյ, խելացի բան չէ ելլել ըսել թէ Թուրքերը Լօթի ու Փարէր են ունեցեր պաշտպան, իսկ մենք Վերֆէլէն առաջ՝ միմիայն միջնակութիւններ կամ առաւելն երկրորդական տաղանդներ։ Միայն Կլատսթրնի պէս տիեզերական հիացման ու պաշտամունքի առարկայ դարձած մարդու մը խօսքը՝ «Ծառայել Հայութեան, Ծառայել է Քաղաքակրթութեան», խօսք զոր ան արտասանեց երբ իր մեծութեան կատարն էր հասած եւ զոր ամբողջ աշխարհ լսեց, աւելի կ'արժէքան Լօթիներուն ու Փարէրներուն բոլոր թրքասիրական վէպերն ու յօդուածները միասին։

Կիւրճեան կը սխալի դարձեալ՝ կարծելով թէ Ռոմէն Ռոլան, որ հայ գրողի մը իրեն ուղղած նամակին վերջերս տուած պատասխանին մէջ հայ ժողովուրդին համար ըսեր է՝ *Votre peuple glorieux et courageux* (ձեր պանծալի եւ քաջարի ժողովուրդը), այդ ներբողական բառերը գործածած է Վերֆէլի վէպին ազդեցութեան տակ։ Վերֆէլի վէպէն շատ առաջ, պատերազմէն իսկ տարիներ առաջ, համիտեան շրջանին, երբ ան Փարիզ կը բնակէր եւ իր Ժան Քրիսթոփի շարքն սկսած էր հրատարակել, հայ ժողովուրդը մօտէն ճանչցող, անոր ազդեանքուն ու առաքինութեանց, անոր անցեալին ու քաղաքակրթական ձիրքերուն ծանօթ, այդ ժողովուրդը սիրող ու յարգող ազնուասիրտ մտաւորական մըն էր։ Կը յիշեմ հայ երաժշտութեան նուիրուած երե-

կոյթ մը, որ այդ շրջանին Ռիւ տէլ-Էֆօլ՝ Ընկերային Բարձր Ուսումնասիրութեանց Ազատ Դպրոցի մէջ իր սարքած երեկոյթներու շարքին՝ տեղի ունեցաւ, եւ ուր իր նախագահութեան տակ՝ այս տողերը զրոյր բանաստեղծութիւն մը արտասանեց եւ Օր. Մ. Բարայեան ու հանգուցեալ Մուդունեան հայ ժողովրդական երգեր երգեցին։ Ինք հոն իր բացման խօսքին մէջ՝ հայ ժողովուրդի մասին այդ միեւնոյն ջերմ համակրութեամբ ու սրտագին յարգանքով արտայայտուեցաւ։

Դառնալով Վերֆէլի գործին, պիտի ըսեմ նաեւ — ինչ որ Փարիզ իրեն ի պատիւ մեր տուած ճաշկերոյթին ըսի արդէն իր իսկ ներկայութեան, — թէ այդ գործին արտակարգ զեղեցկութիւնը յառաջ կուգայ մեծ նիւթի մը եւ մեծ տաղանդի մը իրարու հանդիպելէն։ Այդ վէպէն առաջ, Վերֆէլ ուրիշ վէպեր գրած ու հրատարակած էր. անոնց մէջ ալ իր տաղանդը արդէն յայտնուած էր, բայց անոնք՝ եթէ միջնադարին ընտրանիի մը մէջ գնահատուած եւ իրեն տուած էին մեծ ու ինքնատիպ գրադէտի գիրք մը, չէին ունեցած Մուսա Տաղին համաշխարհային տարածումը, մեծածաւալ հոշակը, չէին յառաջ բերած անոր յարուցած իրարանցումն ու յուզումը։ Մուսա Տաղի հաղուադէպ յաջողութիւնը (բազմաթիւ լեզուներու թարգմանութեան եւ բազմահաղար օրինակներով տարածման երեւոյթով) կը բացատրուի այնքան գրադէտին հոգեկան ու մտաւորական ամենաբարձր յատկութիւններով որքան հայկական տոամին սրտաճմլիկ վսեմութեամբը։

Յառաջիկայ յօդուածս պիտի նուիրեմ Թէքէեանի «առասպել» կարծածին, որ, աւագ, իրականութեանց ամենէն կարծրօրէն չօչափելին՝ եւ աղետարերը՝ հանդիսացաւ։ Ձայն զըրած ատենս ալ՝ ինչպէս ներկայ յօդուածս շարադրելու միջոցիս՝ պիտի առաջնորդուիմ, ոչ թէ շահեկան նիւթերու վրայ բանավէճ մը հիսելու հաճոյքէն — այլ մեր ժամանակակից պատմութեան ամենէն կարեւոր մէկ փուլին ճշգրիտ պատկերացման նպաստելու պարտականութեան զգացումէն։

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ